

Farkas János László

Dr. Révész Sándor Békéscsabáról

József Attila Budapesten, 1927. október 12-én kelt és Szegedre, Juhász Gyulának címzett képes levelezőlapját a levélíron kívül még mások is aláírták, köztük: „Dr Révész Sándor Békéscsabáról”. Így közli a József Attila válogatott leveleit közreadó, 1976-ban megjelent kötet.¹ Ennek a ténynek a két költő, a feladó és címzett életrajza szempontjából nyilván nincs különösebb érdekessége, de számomra annál inkább. Révész Sándor nevét gyakran hallottam emlegetni családi emlékezesekben, mindannyiszor meleg szeretettel és rokoni kegyelettel. Nagybátyámról, pontosabban édesanyám nagybátyjáról van szó. Személyes emlékem nincs róla: két és fél éves voltam, amikor Auschwitzba hurcolták, ahonnan nem tért vissza. Tudtam, hogy az egyik fő szervezője volt Békéscsaba kulturális életének, vezető szerepet játszott a helyi Aurora Körben, melyről szintén sokat hallottam odahaza. De azt ebből a kötetből tudtam meg, hogy ismeretségben volt Juhász Gyulával és József Attilával, még ha szemmel láthatóan alkalmi ismerőségekről van is szó.

EGY ADAT PONTOSÍTÁSA

Az említett kötet csak a nevet közli, viselőjét nem azonosítja. A tavaly kiadott teljes levelezést azzal a várakozással vettem a kezembe, hogy azóta hátha valami közelebbit sikerült kideríteni a levél keletkezésének körülményeiről. Várakozásom azonban nemhogy nem teljesült, de az új kiadásból el is tűnt Révész Sándor neve – helyette a „dr. Réner” név szerepel.²

Ez indított arra, hogy megpróbáljak végére járni a dolognak.³ A levelezőlapot a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi, először Péter László közölte még 1955-ben; tőle származik a „Réner” olvasat.⁴ Az eredetit megtekintve meggyőződtem róla, hogy ez éppenséggel lehetséges kibetűzés, mivel az aláírásról lemaradt a második ékezet, és a mássalhangzók rajzolata nem egészen egyértelmű. Szerencse, hogy Fehér Erzsébet, a válogatott levelek közreadója meglátta a másik le-

hetséges olvasatot, és emellett döntött, jóllehet, mint említettem, az aláíró kilétét ő sem állapította meg. Stoll Béla a két lehetséges változat közül – továbbra is pusztán az írásképre támaszkodva – a Péter Lászlóét ítélte valószínűbbnek, és az új kiadásban ezt közölte. A Révész Sándor kézírásával való összehasonlítás azonban egyértelművé tette, hogy a kérdéses aláírás tőle származik.

Nem mulaszthatom el megemlíteni, hogy mind Stoll Béla, mind Péter László készségesen és hathatósan segített a kérdés tisztázásában. De azt sem hallgatom el, hogy a történet hagyott bennem némi keserűséget – nem velük, hanem a körülményekkel szemben, mondhatnám, a sors igazságtalansága miatt. Révész Sándor kiváló ember volt, méltó az emlékezésre, amelyet azonban nem kapott meg abban a körben sem, amelyben önzetlen és figyelemre méltó tevékenységét kifejtette. Úgy gondolom, hogy nyilvános emlékezetének ez az elhalványulása a vidéki zsidóság megsemmisítésével, a maradék szétszóródásával függ össze. Ez a történet annál fájdalmasabb, mert egy szerves betagolódási folyamatnak vetett erőszakkal véget.

A REISZ CSALÁD EREDETE

Révész Sándor 1889. január 17-én született Bács-Feketehegyen (ma: Feketić, Szerbia). Apja dr. Révész (Reisz) Fülöp községi orvos, anyja Valentin Cecília. Hat gyermekük közül Sándor volt a negyedik. A család 1892-ben Békéscsabára költözött; de mielőtt folytatnám a történetet, hadd lépjek vissza a távolabbi múltba.

Révész Fülöp idős korában összeállította és utódaira hagyta a Reisz család történetét.⁵ Bevezetésképpen emlékeztet arra, hogy mielőtt a zsidók letelepedését 1845-ben országos törvény rendezte volna, lakhatási engedélyük a helyhatóságoktól vagy a helyi nemesi földbirtokosoktól függött. Úgy tudja, hogy a család ősei a morvaországi Holeschauból, 1710 körül költöztek Árva megyébe, ahol aztán ők és utódaik mint-

Révész Sándor

Fotó: Langer Klára, 1934

egy százötven évig laktak. Az első írásos adat 1781-ből való: a türelmi adót fizetők névsorában szerepel Reisz József, aki akkor Trsztenában lakott, és italméréssel foglalkozott. (Megjegyzendő, hogy családi név felvételét a zsidóknál II. József rendelte el.) József fia, Mihály – Fülöp nagyatyja – 1788-ban született Bobrón, és nagybani vászonkereskedést űzött. 1808-ban kötött házasságából kilenc fia és négy lánya született. Legidősebb fia, Gábor az 1840-es években a családból elsőnek Csabára költözött. „A szegény, gyér lakosú Árva megyében – írja Révész Fülöp – a természetes szaporodás által megnövekedett számú zsidóság megélhetése mindinkább nehezebbé vált, úgy, hogy az ott tartózkodó testvérek közül ketten, boldogult atyám, Reisz Salamon és Reisz Sámuel ehatározták, hogy még élő atyjukkal és két hajadon nővérükkel Csabára költöznek.”

Csabára azért is esett a választásuk, mert az itteni lakosság tót nyelvű volt, ők pedig a németen (illetve az egymás között használt jiddisen) kívül csak tótul tudtak beszélni.

A költözés 1852 nyarán történt, Fülöp ekkor féléves volt. Az évek során a többi testvér is követte őket, és Csabán vagy környékén telepedtek meg. Eleinte földbérlettel próbálkoztak, de ezzel – két testvér kivételével – hamar felhagy-

tak, és ipari vagy kereskedelmi vállalkozásba fogtak. Zömmel nem vitték többre kisvállalkozásoknál, de Fülöp a család emelkedését inkább a művelődés mércéjén méri, és ezen mintegy magától értetődően magyar nyelvű művelődést ért.

Nagyszülei és szülei nemzedékéről így ír: „Műveltségük az akkor időben megfelelő volt, írni és olvasni mindenikük tudott.” Sajátjáról pedig: „A harmadik nemzedék, amely már Csabán nevelkedett, időben egészen megmagyarosodott és műveltségben nagy mértékben múlta felül elődjeit.” Többen egyetemet végeztek: négyen orvosi, ketten jogi pályára léptek. (Az emlékirat Reisz Mihálynak kilenc gyermektől származó hetven unokáját nevezi meg; egy testvér gyermektelen, háromról nincs adat.) „A negyedik és ötödik nemzedék idősebb része most [1934] éli javakorát. Soraikból tekintélyes számú lateiner került ki.” Nyolc orvos, hat ügyvéd, négy mérnök, két tanár és egy gyógyszerész szerepel a listán (közülük négyen Fülöp gyermekei). A családtörténetet egy másik lista zárja: „Névsora Reisz Mihály azon leszármazottainak, akik az 1914–1918-iki világháborúban hadba vonultak”. A felsorolás 47 nevet tartalmaz, 28-an tiszti, 19-en altiszti vagy legénységi állományban szolgáltak. Elestek öten, hadifogságba estek hárman.

A HARMADIK NEMZEDÉK

Emlékiratának második részében Révész Fülöp saját életpályájának állomásait eleveníti föl. 1852-ben született Bobrón, de mint már az eddigiekből kitűnhetett, Csabán nőtt föl.

„Életstandardunk szerénynek [volt] mondható – írja gyermekkoráról. – Ruházatban csak a feltétlen szükségességet kaptuk, még a nagy leányok is az akkor divatba jött kalapok helyett fekete selyem kendőt viseltek. Színház és egyéb szellemi szórakozás a múlt század 50-es éveiben Csabán ritkaság számba ment. Táncmulatságban az akkori fiatalság legfeljebb lakodalmak alkalmával vehetett részt.

Tévedne azonban az, aki ebből falusi, szűk látókörre következtetne. Az akkori társalgás tárgya nem tartozott a művészet, színház vagy politika körébe, de a német klasszikusok megbeszélése a mi felnőtt leányaink között erősen dívott és e tekintetben sok, nem oly szerényen élő családot jóval felülmúlta.”⁶

A város életébe⁷ jelentős fordulatot hozott a Tisza vidéki vasút szolnok–aradi, Csabán átmenő szárnyvonalának megnyitása 1859-ben. A szülők mindjárt kihasználták az alkalmat, és felkekedtek meglátogatni a még Felvidéken élő testvéreiket. Utazásukat árubevásárlással kötötték össze, és visszatérve vegyeskereskedést nyitottak. Két lányuk kiházásítása és az aszályos 1863. év azonban vagyoniilag megrendítette őket, és 1864-ben csőd eljárás indult ellenük. Ez az év döntő befolyással volt Fülöp sorsának alakulására, de más okból:

„Könnyű felfogású és kitünő memóriával bíró gyerekek voltam. A régebbi műveltebb zsidók legfőbb ambíciója volt, hogy az ily tulajdonságokkal bíró gyermekből tanult embert neveljenek. E célból rendszerint rabbi vagy orvosi pályára lebegett szemük előtt. [...] Szüleim, jó anyám kívánságára, a világi tudományok mellett döntöttem.” Az első gimnáziumi osztályt magántanulóként végezte, ami „minthogy magyarul nagyon keveset tudtam, meglehetősen nehézséggel járt”. Másodikban már a csabai algimnázium tanulója, és az év végére kitartó szorgalommal osztályelsőnek küzd fel magát. Jutalmul ő nyeri el az 5 forintos Kazinczy-stipendiumot. „Jellemző tünete ez az akkori szabad gondolkodásnak – teszi hozzá, némi szelíd humorral indokolva –, mert a stipendium a csabai úri kaszinónak volt az alapítása, melynek az emancipáció előtt alig-ha volt zsidó tagja.”

Ötödiktől Nagyváradon, a premontreieknél folytatja a gimnáziumot. Szülei nem tudják anyagilag támogatni, kezdetben az ottani rokonok kenyere él, majd óraadásból tartja el magát. 1871-ben sikeresen lematurál. Ugyanebben az évben atyja meghal, így a továbbiakban otthonról végképp nem számíthat segítségre. Ez azonban nem tántorítja el tervétől, beiratkozik a pesti egyetem orvoskarára. Óraadással, nevelősködéssel jut keresethez, és némi késedelemmel ugyan, de 1877-ben ledoktorál. Pesten gyakornokoskodik, Csabán kezdi a praxist, de hamarosan Bács-Feketehegyre költözik, ahová községi orvosnak hívják. „Itt életemnek legboldogabb 15 évét töltöttem el. Mint nem nagy igényű ember hamar beleszoktam az egyszerű, falusi életbe. A biztos jövedelem, 2-3 intelligens családdal érintkezés a legrövidebb idő alatt meghozták a megelégedettséget, amely alapja minden boldogságnak.”

1880-ban Baján megismerkedik Valentin Cecíliával, és még az évben összeházasodnak. Hat

Révész Fülöp

gyermekük közül öt Bács-Feketehegyen születik, a legkisebb már Csabán, ahová 1892-ben költözik a család. A költözésre nehéz szívvel szánták el magukat, de szükségesnek látták megtenni a gyerekek iskoláztatása érdekében. Előtte még Fülöp Berlinben fogorvosi tanfolyamot végez, és Csabán már fogorvosi rendelőt nyit. Nevét ekkor magyarosítja Révészre – talán mert úgy érezte, végre is révbe ért. A csendes vizeket kedvelte.

Mint köztisztviselőként álló polgár részt vett a hitközségi életben, különböző tisztségeket vállalt, és a húszas években megírta a csabai zsidó közösség történetét.⁸ Életmódjában, gyermekei nevelésében nem követte a hagyományos zsidó szokásokat, csak a nagyobb ünnepeket tartotta meg, az ősök iránti kegyelete jeléül.

Magas kort ért meg: 92 éves volt – Valentin Cecília 87 –, amikor 1944. június 26-án a csabai állomáson magyar csendőrök betarolták őket az Auschwitzba induló vonat egyik marhavagonjába.

AZ AURORA KÖR

Visszatérek Révész Sándorhoz, aki tehát hároméves, amikor a család 1892-ben Csabára költözik. Mint második generációs értelmiségi ő már egyenes és sima pályán haladhat, annál is inkább, mert a város időközben iskolaügyben is

Révész Sándor egyetemi leckekönyvéből, 1906

jelentősen előrelépett. Az elemi a csabai zsidó népiskolában járja ki (1894–98), az evangélikus Rudolf főgimnáziumban tanul tovább, ahol 1906-ban kitűnő eredménnyel leérettségizik. Beiratkozik a budapesti tudományegyetem orvosi karára, és 1911-ben ugyancsak „kitűnő jellel” leteszi az orvosi szigorlatot. Közben az 1908/09. tanévet a müncheni egyetemen végzi. Talán itt alapozódott vagy szilárdult meg képzőművészeti érdeklődése. Ledoktorálván viszont Csabára, és apját követve fogorvosi praxist folytat. 1913-ban megnősül, felesége Tevan Flóra, házasságukból majd három gyermek születik. Előbb azonban a világháború következik, melyet főorvosként szolgál végig a hadseregben.

Ugyancsak 1913-hoz fűződik életének egy másik elhatározó eseménye: részt vesz az Aurora zenei, irodalmi és képzőművészeti kör megalapításában. Az alapító ülésen a képzőművészeti szakosztály elnökévé, az 1921. évi közgyűlésen a kör titkárává választják. Vezetésével az Aurora, mely kezdettől végig egyesületi formában, tisztán öntevékeny alapon (ahogy ma mondanák: „civil szerveződésként”) működött, meglepően élénk és magas színvonalú kulturális életet bontakoztatott ki Békéscsabán.

Az Aurora Kör történetéről az utóbbi bő fél évszázadban több feldolgozás jelent meg.⁹ Bemomásom szerint ezekben Révész Sándor személyes hozzájárulása érdemtelenül háttérbe szorul. Ennek az írásnak ő áll a középpontjában,

de nem szeretném, ha emiatt fordított arányú benyomás keletkezne. Az Aurora Kör történetének két főszereplője volt: a másik dr. Südy Ernő (1882–1973), foglalkozására nézve gyógyszerész, amúgy nagy zenebarát és felkészült műkedvelő zenész. Bár a kör feladatáról némiképp eltérő felfogásuk volt, és ha erről olykor vélhetőleg vitatkoztak is, a két felfogás valójában szerencsésen kiegészítette egymást, és a különbség csak javára vált együttműködésüknek.

A hivatkozott feldolgozások döntően Südy Ernő 1943-ban kelt kéziratosa munkájából (és a csatlakozó dokumentációból) merítenek.¹⁰ Én is innen idézek:

„Az 1921. évi közgyűlésnek egyik ténykedése az Aurora kör további működésére igen nagy hatással volt. A képzőművészeti szakosztály elnökét, Dr. Révész Sándort titkárává választotta a közgyűlés. Dr. Révész Sándor kiváló képességekkel rendelkezett. Magas műveltségű és mély érzésű ember létére, kedves, közvetlen modorú, fáradhatatlan, tetterős, kitűnő szervező, ki az Aurora ügyét a sajátmagáénak érezte – sem időt, sem fáradságot nem sajnált. Működése alatt hihetetlenül fellendült a kör ténykedése – míg a 40-es évek felé erősödő antiszemitizmus lehetetlenné nem tette önzetlen munkáját. Dr. Révész Sándor működése legelső sorban is a művész szereplések megnövekedését hozta magával.” S itt kifejezi némi fenntartását is: „Rendkívül fontos ez természetesen, nevelő hatású mindaddig, míg lépést tarthat vele helyi erőink kifejlesztése. Magam részéről ez utóbbit fontosabbnak tartom.”¹¹

Vagyis ő elsősorban a helyi zenészek – hivatásosak és műkedvelők – mozgósítását ambicionálta, akár házi koncertekre, akár nyilvános előadásokra. A húszas években az Aurorának saját zenekara volt, melyet Südy Ernő szervezett és irányított, egy ideig vezényelt is. 1931-ben azonban a zenekar feloszlott, részben, mert a helyi katonazenekart „menetzenekarrá” minősítették át, és képzettebb zenészei, akik az Aurora zenekarában is játszottak, elhagyták a várost. De volt egy másik ok is, egyfajta ellennyomás:

„[A]z Aurora kört zsidó egyesületnek kiáltották ki, mert való igaz, nem tett különbséget faj vagy vallási szempontból. Sok zsidó volt tagja az Aurora zenekarának és az Aurorának, de ezek legnagyobb része munkálkodásban és önfeláldozásban semmivel sem maradtak hátra a keresztényeknél vagy fajmagyaroknál. Mikor

aztán újult erővel buzdult fel az 1938-as években az antiszemitizmus, és megtörtént az úgynevezett őrségváltás az Aurorában is, a zsidók legnagyobb része kivált az Aurorából és nem újíttotta meg a bérleteket.”

A történethez hozzá kell tenni, hogy Révész Sándor és Südy Ernő sógorságban álltak: feleségeik – az előbbié Tevan Flóra, az utóbbié Gizella – testvérek voltak. Maga Südy Ernő a tagság „keresztény és fajmagyar” részéhez tartozott, régi kismemesi család leszármazottja (annak „lateiner” ágából: patikus mesterségét és a „Megváltóhoz” címzett, Andrásy úton álló patikáját is apjától örökölte). Erős magyarságtudat élt benne, szociális érzékenységgel és baloldali politikai beállítottsággal párosulva, de mindenekelőtt zeneértő volt, és – persze az előbbiektől egyáltalán nem függetlenül – Bartók és Kodály zenéjének korai és elkötelezett híve.

Politikai tájékozódására fényt vet egy utólag beillesztett (véltőleg 1950-ben kelt) feljegyzése, amelyben leírja, hogy Cseres Tibor és Bakó József társaságában 1937-ben részt vett a Márciusi Front makói zászlóbontó nagygyűlésén, ahol „azt a megbízást kaptuk, hogy alakítsuk meg Csabán a Márciusi Frontot”. Gyöngyösi Jánoshoz fordult, hogy álljon Csabán a mozgalom élére, de az elhárította.¹² Más alkalmas személyt nem látván, arra gondolt, hogy „az Aurora körben adjunk helyet a Márciusi Frontnak. Dr Révész Sándor helyeselte és ketten keresztül is vittük akaratomat. Így jutottam közeli ismeretségbe Veres Péterrel és Darvas Józseffel, majd jó barátságba Erdei Ferencsel.” Nevezettek azután többször is tartottak előadást az Aurora rendezvényein.

1938 jubileumi, 25. év volt az Aurora életében – és egyben a vég kezdete: megindult az a bizonyos „őrségváltás”. A november 16-i őszi közgyűlésen Révész Sándor lemondott a titkárságról, aligha jószántából. Az év május 29-én hirdették ki az első zsidótörvényt (1938:XV. tc.), amelynek korlátozó rendelkezései ugyan, amennyire meg tudom ítélni, az Aurorára mint kulturális egyesületre közvetlenül nem vonatkoztak, de ha egy üzlet beindul... Révész Sándor tisztségétől megfosztva is kész lett volna tovább dolgozni, de erre sem kapott módot. Südy Ernő ugyancsak egy utólagos feljegyzésben idézi föl a történeteket:

„A vezetőség előzetes megbeszélése szerint Dr Révész Sándor lemond a titkárságról, de a hangversenyek szervezését fenntartotta volna

Katonaorvosként. 1918

magának. A legnagyobb meglepetésünkre az enklő Kornis¹³ Dr Révész lemondása után egy szót sem szólt, mi azt hittük, mindez [kettejük] előzetes megbeszélés[e] alapján történik. A közgyűlés után megkérdeztem Dr Révést, miért változtattátok meg a vezetőség előzetes határozatát, Dr Révész szomorúan intett, ennyit mondott: »Nem változtattuk meg, most változtatták meg.« Ez volt a hála annak az embernek több évtizedes munkájáért – a kinek elsőrangú érdeme volt az Aurora kör pályájának felfelé ívelésében.”

1939-ben folytatódik a „zsidótlanítás”, és az Aurora szép csendben elhal.

„EGY ÓRIÁSI, CSODÁS VILÁG, A MŰVÉSZET...”

Az évek során Révész Sándor maga is több előadást tartott az Aurora felolvasóestjein. Szövegük nem maradt fenn, csupán címük utal tartalmukra.¹⁴ Az egyesület alapításának jubileumára

Aranylakodalom. 1930. Valentin Cecília és Révész Fülöp (ülő sor. középen) gyermekeik, menyecskéik, vejeik és unokáik körében.
Valentin Cecília mögött Révész Sándor, az ő jobbján Tevan Flóra. Akiről még írásomban szó esik
(felső sor. jobbról balra): Dósay Margit (harmadik), Juvancz Irma (ötödik), édesanyám, Fischer Anna (balról a harmadik)

Révész Sándor még mint titkár összefoglalta a kör negyedszázados történetét.¹⁵ Személyes hozzájárulásáról természetes tartózkodásból, de talán már a rá nehezedő nyomás miatt is egyetlen szót sem ejt. Az egészből azonban kiolvashatjuk működésének legszemélyesebb credóját. Az alapítást megelőző évtizedeket gépkorszakként jellemzi, amelyben az ipar fejlődése és a technika vívmányai háttérbe szorították a művészet szeretetét, és elhalványították a nagyapák tradícióit, elveszvényt így a stílus és az egyéniség, melynek hiánya az akkor felnövekvő nemzedék jobbainak meghatározó élménye volt. Aki erre a hiányra ráérezett, csak még jobban szenvedett tőle, ha sorsa vidéki kisvárosba vetette, melynek kulturális miliójét érzékletes szavakkal ecseteli az írás:

„[A]z a pár ember, akinek 1910 táján városunkban művészi téren magasabb igényei voltak, kivételes esetektől eltekintve, legfeljebb egy-egy pesti útja alkalmával hallhatott valami komolyabb muzsikát, vagy láthatott művészi

képet, általában pedig az intelligensebbeknek sem jutott eszébe, hogy van egy óriási, csodás világ, a művészet, ahová nincs bepillantásuk. Odahaza a zongora mellett a magyar nótázás, a tanultabbaknál Cserny etüdök, opera egyveleg, legfeljebb egy kis Chopin járta. A falakon olajnyomatok, Makart csokrok, az asztalon fénykép és képeslevelezőlapalbumok képviselték a képzőművészetet. Még az irodalom terén volt a nivó a legmagasabb, de itt is az igazi komoly irodalmat csak a régiek képviselték, az újabb magyar mozgalmakról általában nem vettek tudomást, vagy lekicsinylő gesztussal napirendre tértek felettük.”

Pedig a század elejére Magyarországra is elértek azoknak a mozgalmaknak a hullámai, amelyek a gépkorszak után igyekeztek a kor stílusát és egyéniségét megtalálni:

„Irodalomban akkor vetődtek felszínre Ady, Móricz, Kosztolányi stb. írásai; képzőművészetben Szinyei, Rippl-Rónay, Ferenczy, Csók stb. véglegesen biztosították a nagybányai isko-

la, az impresszionizmus győzelmét és zenei téren Hubay, Dohnányi, de már Bartók, Kodály is megkezdték korszakalkotó működésüket. Ennek az időnek a fiatalsága már ezekkel az új, magasabb igényekkel átítatva nőtt fel és nem tudta az életet ezek nélkül elképzelni.”

Ők alapították meg 1913-ban, összefogva az idősebb nemzedék művészetére fogékony tagjaival, az Aurora Kört, amelynek a tevékenységét a világháború hamar megszakította, s az csak a húszas-harmincas években bontakozott ki igazán. A kör alapításának és további történetének részleteit illetően a hivatkozott feldolgozásokhoz utalom az olvasót. Csupán egy összefoglaló adatot idézek Révész Sándortól a tényleges működés két évtizedéről: „Mindent egybe véve a zenei és irodalmi szakosztály összesen kb. 200 nagy koncertet és irodalmi estet, valamint 400 kisebb hangversenyt, irodalmi, tudományos, filozófiai, pedagógiai stb. előadást rendezett.”

A képzőművészetről, mely szívéhez legközelebb állt, nem közöl összegző adatokat, már csak ezért is erről részletesebben szólok. Leírja, hogy itt volt a legnehezebb az indulás, mert a közönség előképzettsége ezen a téren volt a leghiányosabb. Kezdetben esztétikai és művészettörténeti előadásokkal igyekeztek megoldozni a talajt, de az áttörést Vidovszky Béla kiállítása (1924) hozta meg, ez nyitotta rá a szemét a csabai közönségnek a festészetre: „Az emberek megbűvölve állottak képei előtt; egy új, soha nem látott világ tárult elébük.” Ezután az Aurora évente két-három kiállítással jelentkezett, melyeken részben helybéli festők mutatkoztak be, részben fővárosi művészek: „elsősorban városunk szülötte, Perlrott-Csaba Vilmos, azután Bornemisza Géza, Berény Róbert, Egry József, Kmetty János, Ruzicskay György, Pátzay Pál, Szobotka Imre festőművészek, szobrászok jöttek el hozzánk, hogy műveiket bemutassák. De tekintélyes képzőművészeti társulatok is keresték a kapcsolatot az Aurorával, így a Nemzeti Szalon, a Paál László és Szinyei Társaság, mely Debrecen után elsősorban Békéscsabát tüntette ki kiállításával.”

Külön kell szólni Jankay Tibor festőről, akit közelebbi barátság fűzött Révész Sándorhoz, és aki hosszú élete végéig szeretettel ápolta idősebb barátja emlékét. Hadd idézzem Révész Sándor róla írt cikkét, amelyben már ismerős gondolatait láthatjuk viszont, elkomorodó színekkel:

„A XIX. század vége egyúttal végét jelentetett annak a nagyszerű fejlődésnek, amely a fran-

cia impresszionizmusban érte el csúcspontját. Ez a művészi látásmód, amely azon a meggyőződésen alapult, hogy minden a legjobban van a világon elrendezve és így a világot csak nézni és ábrázolni kell, még tovább rezgett egészen napjainkig. Lassanként azonban helyet adott egy vele ellentétes látásnak, amelyet a legkülönbözőbb nevekkel illettek (postimpresszionizmus, expresszionizmus stb.), de amelynek lényege tulajdonképpen az volt, hogy az ember belátta: az oly nagyratartott kulturája csődöt mondott. A gyönyörű gépek ellene fordultak és a természet meghódítása helyett őt magát pusztítják: megjött a világháború. A festők látása befelé fordult, hogy úgy mondjam, »istenkeresővé« vált. Ezt a fejlődést futotta be Jankai is és így két évtized alatt visszaadta kicsiben azt az evolúciót, amit az emberiség száz-százhusz év alatt tett meg”¹⁶

Barátját az újabb festőnemzedék egyik legértékesebb tagjának minősíti: „Azzá teszik őt nemcsak abszolút rajztudása, kiváló kompozíciós készsége és csalhatatlan valeur-érzéke, hanem elsősorban lelki komolysága és művészi becsületessége. Bármilyen modorban szóljon is, megérezzük mindig, hogy amit mond, a lélek legmélyéből jön és igaz.” A művészet a kultúra csődje közepette is megmarad vigasznak.

A VÉGKIFEJLET

Südy Ernő a német megszállás utáni baljósan bizonytalan helyzetben, elvágva a megbízható hírforrásoktól, egy kis spirálnoteszbe¹⁷ naplószerűen feljegyezte a városban keringő híreket és saját szemével látott eseményeket. Az első bejegyzés 1944. március 22-én, az utolsó július 1-jén kelt. Közlök néhányat belőlük, a végkifejlet első kézből származó leírását:

„Jun. 16-án elrendelték, hogy az összes zsidók, kivétel nélkül, tehát az orvosok is (sárga csillagot nem viselő zsidó ebből a szempontból – kivétel)¹⁸ tartoznak csak a legszükségesebb holmijukkal, úgy, 2 váltás ágynemű, ruhanemű, 5 napra élelmiszerek (széket [?] nem szabad vinni) bevonulni a dohánybevéltő, dohányszárító raktárába. Nincs kivétel, a 90 éves aggastyánnak ép úgy menni kellett, mint a csecsemőket odavinni.”

„17-én szörnyű látványra ébredtünk, már kora délelőtt szállítóokocsi jelentek meg az Andrássy-úton felpakolva a legszükségesebb

holmikkal, a kocsikaraván után haladtak gyalog a felnőttek, gyermekek, elől, hátul egy egy puska rendőr. Voltak, kik össze voltak törve, voltak, kik szilárdan lépkedtek. Voltak ismerősök, kiknek búcsút intettem, voltak ismeretlenek. [...] Estefelé vitték el feleségem édesanyját a legközelebbi rokonságukkal (az öreg 92 éves Dr Révést és feleségét mentőautón), de nem ezen a főútvonalon, hanem a mellékutcákon. Rettentő érzésekkel feküdtünk le és alig aludtunk valamit. Ezek az emberek, jók voltak, műveltek voltak, igényesek szellemi és anyagi tekintetben. Ami hiba volt bennük, az minden ember hibájával közös volt, de jóval kevesebb mennyiségben, mint az átlag tömegemberénél. Olyasmiért sujtották őket, min nekik nem állott módjukban változtatni, azon, hogy zsidónak születtek!”

„VI. 21. Szerda [...] Egyesek már biztosra mondták, már mint tegnap, hogy leplombált vagonokban fogják elszállítani Németországba az egész gettót. Állítólag egyesektől hír jött, hogy ott jól bánnak velük, de miért elszállítani az öregeket és a gyermekeket, hogy ott dolgozzanak?”

„VI. 22–24 Állítólag kínozzák a zsidókat, hogy megmondják, hová tették a vagyonukat. Úgy látszik, elsősorban az ékszerészeket veszik elő és a fogorvosokat. Úgy mondják, Szamek Oszkár talpát véresre verték. Révész Sándorról nincs hír. [...]”

„VI. 25 Folyik a zsidók vallatása, állítólag párat megkínoztak. Láttuk amint teherautókon zsúfolásig megtelve szállítják őket, hogy az elásott ékszereket átadják. [...] Estefelé egy gazda jött értem, hogy Dr Révész a Gyóni-utcában van, a lakására vitték, kér, hogy holnap reggel ennivalót és gyógyszert vigyünk be részükre, mert elviszik őket. Rögtön feleségemmel a Gyóni-utcába mentünk, és kiszáratva már jött Sándor egy csomó nő között, kiket nem ismertem, kissé lefogyva, de rendes tiszta ruhában. Kérdeztem, mire van szükségük, mikor adhatom át, miért volt otthon, »át kellett egyes dolgokat adnom, de a csendőr megengedte, hogy egyes dolgokat magamnak is hozzak.«²⁰ Kérdeztem a kínzásokat, »egyeseket bizony megkínoztak«. Megegyeztünk, hogy reggel beviszem a gettóba a kért dolgokat.”

„VI. 26 [...] Közel a kapuhoz egy alacsony asztalnál egy magyar százados ült, és egy ingujjra vetkőződött német gestapo tiszt vizsgálta át a csomagokat. Mikor kérdezték, kinek és

mondom, Dr Révész orvosnak, a hátam megett megszólalt Sanyi, úgy hogy mindjárt saját kezébe adtam a csomagokat. [...] Kezet fogtam Sanyival, megöleltük, megcsókoltuk egymást. Így búcsúztam ettől az embertől, kit szerettem és sokra becsültem. [...] Úgy van, hogy ma este elviszik őket Németországba. [...] Láttuk, [a]hogy 60 vagonba kiszállították őket. Az utolsó órákban még 4 haláleset fordult elő [...] Sok szeretetteljes ember volt közöttük, kiket egész életemen át megtanultam szeretni és becsülni. Feleségem édesanyja, Révész Sándor és felesége, Gizus nővére, Flóra, az öreg Révész házaspár, a 92 éves Fülöp bácsi. Szörnyű sors, vajjon kit és hogyan fogunk közülük viszontlátani? [...]”

„VI. 27 Éjjel tényleg elvitték őket, még délután 4 halott volt.”

KAPCSOLATOK

Visszatérek dolgozatom elejéhez, 1927. október 12-éhez, amikor Révész Sándor aláírta József Attila Juhász Gyulának írt levelezőlapját. Hol történt, hogyan jöttek össze?

Nem tudjuk, Révész Sándor éppen mi járatban volt Pesten, de feltételezhetjük, hogy útját felhasználta műsorszervezésre, kapcsolatépítésre. Ez azonban nem vezet egyenesen a válaszhoz. József Attila ekkor 22 éves, a minap jött meg Franciaországból, „Tiszta szívvel” versére felfigyelt az irodalmi közvélemény, de az már két éve volt. Lényegében induló költő, nem lehetjük, hogy Révész Sándor (ő ekkor 38 éves) kereste volna vele a találkozást. Elképzelhetjük, hogy egy kávéházban, egy irodalmi törzsasztal mellett kerültek egymás mellé, de ez csak találgatás.

Amikor idősebb rokonaimat kérdeztem, szerintük milyen réven jöhetett létre a találkozás, mindjárt jött a tipp: Muca. Juvancz Irma, Illyés Gyula első felesége Révész Sándor édes unokahúga volt. A baj csak az, hogy ez későbbi történet.²¹

És egy még későbbi történet, amelyben Révész Sándor egy másik unokahúga játszik szerepet: Révész Margit idősebb lányáról, Dósa Margitról van szó. 1937 telén ő vitte Flórát Illyés Gyuláékhoz, és felbukkan abban a társaságban is, ahol Flóra először találkozott József Attilával.²² Az „ötödik nemzedékben” a szálak már összeérnek.

Létezett egy kapcsolati háló, mely az alkotókat és közönségüket összeszótta, és amely nélkül nincs is eleven kultúra. Ennek egy darabját akartam megmutatni, s jóvátehetetlen, durva megszagattatását.

A háború után Jankay Tibor kezdeményezésére Békéscsaba város emléktáblát helyezett el Révész Sándor Gyóni Géza utcai, homlokzatával az Andrássy útra néző házának bejáratánál. A főút (akkor éppen: Tanácsköztársaság útja) átépítése során a házat lebontották, helyén most jellegtelen négyemeletes épület áll. Az emléktábla sorsáról nincs tudomásom.

JEGYZETEK

- 1 *József Attila válogatott levelei*. S. a. r. és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 132. sz.
- 2 *József Attila levelezése*. S. a. r. és a jegyzeteket írta Stoll Béla. Budapest, Osiris, 2006. 210. sz.
- 3 Köszönetet mondok Révész Sándor unokahúgának, László Endréné Fischer Évának, unokaöccsének, Révész Gábornak, vejének, Timár Jánosnak, unokáinak, Strasser Juditnak és Timár Ágnesnek szíves segítségükért.
- 4 Péter László: József Attila Szegeden. *Irodalomtörténet*, 1955/2, 61.
- 5 Dr. Révész Fülöp: [I] A Reisz család eredete. Reisz Mihály leszármazottainak használatára. [II] Reisz Salamon és Deutsch Johanna leszármazottjai. (Gépirat, 8+9 lap, kelt Békéscsabán, 1934. május havában. Az idézeteket betűhíven közlöm.)
- 6 Révész Fülöp felsorol néhány könyvet, mellyel otthon gyermekkorában találkozott: „Az ótestamentum eredeti héber szövegben Mendelson Mózes héber betűs német fordításával, talmudfoliánsok, melyekben apám ráérő idejében böngészett, Schiller és Góthe művei, Biebelschatz a biblia német Kommentárja, »Sippurim«, mely legendákat, ó- és középkori zsidó történeteket tartalmazott, Weltgeschichte, Geographie egy-egy kötet, a Briefsteller, mely minden alkalomra szóló levélpéldányokon kívül költői aphorismákat is tartalmazott. Szorgalmasan és nagy élvezettel olvasták német fordításban Eugen Sue, Dumas és más akkor divó német regényeket.”
- 7 Közigazgatási értelemben Békéscsaba 1918-ban nyerte el a városi besorolást.
- 8 Révész Fülöp: *A Békéscsabai Izraelita Hitközség múltja és jelenje*. Békéscsaba: Tevan nyomda, 1926. – Itt említem, hogy az 1920. évi népszámlálás szerint a 42 ezer csabai lakos közül 2322-en tartoztak az izr. felekezethez.
- 9 Tibori János: Fejezetek a Békéscsabai Aurora Kör történetéből. *Körös Népe* IV. 1963.; Filadelfi Mihály: A békéscsabai Aurora-kör történetének vázlatos áttekintése. *Békési Élet* VIII (1973) 3. 510–528.; V. Kiss Margit: Békéscsaba képzőművészeti élete a két világháború között. *Új Aurora* 1980/1. 123–126.; Papp János: *Hangversenyélet Békéscsabán*. Békéscsaba: Filharmónia 2001.

- 10 Dr. Südy Ernő: *A békéscsabai Aurora Kör története. Emlékek*. Südy-hagyaték, MTA Zenetudományi Intézet könyvtára, fond 3, C-790.
- 11 A fentieket jól illusztrálhatja egy 1923-ra vonatkozó bekezdés: „Október 7-én operaelőadást rendeztünk, a teljes Bohémélet ment, Fleischer zongorakíséretével. Szereplők Tihanyi Vilma, Kőszegi Teréz, Pataki Kálmán, Farkas Sándor, Dr Dalnoki Viktor, Palotai Árpád és Ney Bernát voltak” – a pesti Opera neves énekesei. Südy Ernő hozzászól: „Hogy sikerült ennyi szereplővel anyagilag megúszni a dolgot – azt csak a titkár Dr Révész Sándor tudná megmondani.”
- 12 Gyöngyösi János (1893–1951) kisgazda politikus, újságíró, 1944–1947 között külügyminiszter, Csabán könyvkereskedése volt.
- 13 Korniss Géza (1888–?) városi kultúratanácsnok, 1921-től az Aurora elnöke. – Itt jegyzem meg, hogy az elnök elsősorban reprezentatív funkciót töltött be, megválasztása a helyhatóság támogatásának elnyerését célozta. A kör öntevékenyen működött, de helyiséget, termet a város bocsátott rendelkezésére. – Az első elnök dr. Reisz Miksa (1853–1928) városi tiszti főorvos volt (egyébként ő is Reisz Mihály unokája). Halála után utcát neveztek el róla, amelyet aztán 1939-ben átkereszteltek.
- 14 Südy Ernő a következő címeket közli: Francia regényirodalom (1913), Társadalmi rendszerek (1922), Történelem és művészet összefüggése (1925), Impresszionizmus, expresszionizmus (1926), Hogy nézzük a festményeket (1935), Néhány jó tanács a festészet könnyebb megértéséhez (1937).
- 15 Az Aurora kör története. A Békéscsabai Aurora zenei, irodalmi és képzőművészeti kör 25 éves jubileuma alkalmából összeállította Dr Révész Sándor titkár. (A géppel írt, ceruzával javított fogalmazvány a Südy-hagyatékban maradt fenn.)
- 16 Dr. Révész Sándor: Jankai Tibor művészete. *Múlt és Jövő* XXXII (1942), 71. – Jankay (Deutsch) Tibor Békéscsabán született 1899-ben, és Los Angelesben halt meg 1994-ben; művészneve, melyet anyja keresztnevéből alakított ki, végül az ipszilonos végződéssel rögzült. Képeit Békéscsaba városára hagyta.
- 17 Szintén a Südy-hagyatékból. A sietősen odavetett szöveg gyakran hiányzó központozást és ékezeteket pótoltam.
- 18 Felesége mint „árja párja” s „időben” kikeresztelkedett a kivételek közé tartozott.
- 19 Itt egy szót nem tudtam kiolvasni.
- 20 Kortárs magyar mesterek képeiből álló értékes gyűjteményét, melyet Révész Sándor a házában rejtett el, nem találták meg. Azt kell gondolnom, hogy nem is keresték: ékszerre, tört aranyra utaztak.
- 21 Illyés Gyula 1934-ben az Aurora rendezésében szerzői esten lépett föl Csabán. Ez esetben okkal kereshetjük a háttérben az említett kapcsolatot.
- 22 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1961–1972*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. 21., ill. Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 10.

Írásom eredetileg a *Szegedi Műhely* 2007/1–2. számához készült.